GLOBAL JOURNAL OF CROSS-DISCIPLINARY INNOVATIONS
Multidisciplinary peer-reviewed scholarly journal
GJCDI
Vol. 1 | Issue 3
Year: 2026

YALPI TALAB – YALPI TAKLIF MODELI: MAKROIQTISODIY MUVOZANAT VA IQTISODIY JARAYONLAR TAHLILI

Karimova Jasmina Ravshanovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Ilmiy rahbar: **Urunbayeva Yulduz Pirnazarovna** Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
Tel.: +998 90 505 21 05; e-mail: yulduzurunbaeva75@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada yalpi talab va yalpi taklif modeli, uning makroiqtisodiy muvozanatni izohlashdagi nazariy hamda amaliy ahamiyati o‘rganiladi. Yalpi talabning iste’mol, investitsiya, davlat xarajatlari va sof eksportdan tarkib topishi, qisqa va uzoq muddatli yalpi taklif egri chiziqlarining mazmuni yoritiladi. Talab va taklif shoklari natijasida ishlab chiqarish hajmi hamda umumiy narxlar darajasida yuz beradigan o‘zgarishlar tahlil qilinadi. O‘zbekistonning 2024–2025-yillardagi real YAIM o‘sishi misolida ichki talab va investitsiyalar faolligining makroiqtisodiy jarayonlardagi o‘rni ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: yalpi talab, yalpi taklif, AD–AS modeli, makroiqtisodiy muvozanat, real YAIM, inflyatsiya, investitsiya, fiskal siyosat, monetar siyosat.

KIRISH

Bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish, iste’mol, investitsiya, davlat xarajatlari va tashqi savdo bir-biri bilan uzviy bog‘langan. Ushbu jarayonlarning mamlakat miqyosidagi umumiy natijasi yalpi ishlab chiqarish hajmi va narxlar darajasida namoyon bo‘ladi. Makroiqtisodiyotda mazkur bog‘liqlikni izohlash uchun yalpi talab – yalpi taklif (AD–AS) modelidan foydalaniladi. Model iqtisodiyotdagi umumiy xarajatlar bilan firmalarning jami ishlab chiqarish taklifi qanday muvozanatga kelishini ko‘rsatadi [1].

AD–AS modeli qisqa muddatli iqtisodiy tebranishlarni, ishlab chiqarish hajmining potensial darajadan chetlanishini, narxlar o‘zgarishini hamda iqtisodiy siyosat choralarining ehtimoliy natijalarini tahlil qilishga imkon beradi. Masalan, iste’mol yoki investitsiya xarajatlarining ko‘payishi yalpi talabni oshirishi mumkin. Energiya va xomashyo narxlarining ko‘tarilishi esa korxonalar xarajatlarini orttirib, qisqa muddatli yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi — AD–AS modelining nazariy asoslarini tizimli yoritish, muvozanatning shakllanish mexanizmini tushuntirish va yalpi talab hamda yalpi taklifdagi o‘zgarishlarning makroiqtisodiy oqibatlarini tahlil qilish. Tadqiqot O‘zbekiston iqtisodiyotidagi ayrim ko‘rsatkichlardan modelni amaliy izohlash uchun foydalanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda ilmiy abstraksiyalash, tizimli yondashuv, taqqoslash, mantiqiy umumlashtirish va statistik ma’lumotlarni tavsifiy tahlil qilish usullari qo‘llanildi. Nazariy asos sifatida makroiqtisodiyot bo‘yicha o‘quv adabiyotlarida bayon etilgan AD–AS modeli, qisqa muddatli va uzoq muddatli yalpi taklif konsepsiyalari olindi [1; 2].

Tadqiqotning empirik qismida Jahon bankining O‘zbekiston bo‘yicha ochiq mamlakat sharhida keltirilgan real YAIM o‘sishi va talab tarkibiga oid ma’lumotlar tahlil qilindi. 2024 va 2025-yillar bo‘yicha real YAIM o‘sish sur’atlari taqqoslandi; 2025-yilda iste’mol, investitsiya, eksport va import o‘sishi model tarkibiy qismlari nuqtayi nazaridan izohlandi [3]. Keltirilgan grafik statistik kuzatuvni aks ettiradi, AD–AS chizmasi esa nazariy, shartli modeldir.

YALPI TALABNING MAZMUNI VA TARKIBI

Yalpi talab (AD — Aggregate Demand) muayyan davrda mamlakat iqtisodiyotida ishlab chiqarilgan yakuniy tovar va xizmatlarga bo‘lgan umumiy rejalashtirilgan xarajatlarni anglatadi. Xarajatlar usulida yalpi talab quyidagi tenglik bilan ifodalanadi:

$$AD = C + I + G + (X - M)$$

Bu yerda C — uy xo‘jaliklarining iste’mol xarajatlari; I — asosiy kapitalga investitsiyalar va zaxiralar o‘zgarishi; G — davlatning tovar va xizmatlar xaridi; X — eksport; M — import. Eksport va import farqi sof eksportni bildiradi. Importning ayirilishi uning iste’mol, investitsiya yoki davlat xarajatlari tarkibida qayd etilgan qismini takror hisobga olmaslik uchun zarur [1].

AD egri chizig‘i narxlar umumiy darajasi bilan talab qilinadigan real ishlab chiqarish hajmi o‘rtasidagi teskari bog‘liqlikni aks ettiradi. Narxlar darajasi oshganda real pul boyligi kamayishi, foiz stavkalariga bosim kuchayishi hamda mahalliy tovarlarning tashqi bozordagi nisbiy raqobatbardoshligi pasayishi mumkin. Bu omillar iste’mol, investitsiya va sof eksport xarajatlarini qisqartirib, AD egri chizig‘ining manfiy qiyaligini tushuntiradi [1].

YALPI TAKLIF: QISQA VA UZOQ MUDDAT

Yalpi taklif (AS — Aggregate Supply) firmalar muayyan narxlar darajasida ishlab chiqarishga va bozorga chiqarishga tayyor bo‘lgan yakuniy tovar hamda xizmatlarning umumiy hajmidir. Qisqa muddatda ayrim ish haqi va resurs narxlari sekin moslashgani sababli mahsulot narxlarining ko‘tarilishi ishlab chiqarishni kengaytirishga rag‘bat berishi mumkin. Shu sababli qisqa muddatli yalpi taklif (SRAS) egri chizig‘i odatda yuqoriga yo‘naladi [1; 2].

Uzoq muddatda ish haqi, narxlar va resurslar qiymati moslashadi. Ishlab chiqarishning barqaror salohiyati mehnat resurslari, kapital, texnologiya va institutsional muhit bilan belgilanadi. Uzoq muddatli yalpi taklif (LRAS) potensial YAIM darajasida vertikal chiziq sifatida tasvirlanadi. Demak, uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish faqat umumiy talabni oshirish bilan emas, balki ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish bilan ta’minlanadi.

Yalpi talab egri chizig‘ining siljishiga narxlar darajasidan boshqa omillar sabab bo‘ladi. Masalan, aholi daromadlari va iste’molchilar kutilmalarining o‘zgarishi C komponentiga; kredit foizlari, biznes kutilmalari va kutilayotgan foyda I komponentiga; davlat xaridlari G komponentiga; tashqi bozordagi daromadlar hamda valyuta kursi esa sof eksportga ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu omillardan biri o‘zgarsa, narx darajasi o‘zgarmagan holatda ham AD egri chizig‘i to‘liq siljishi mumkin.

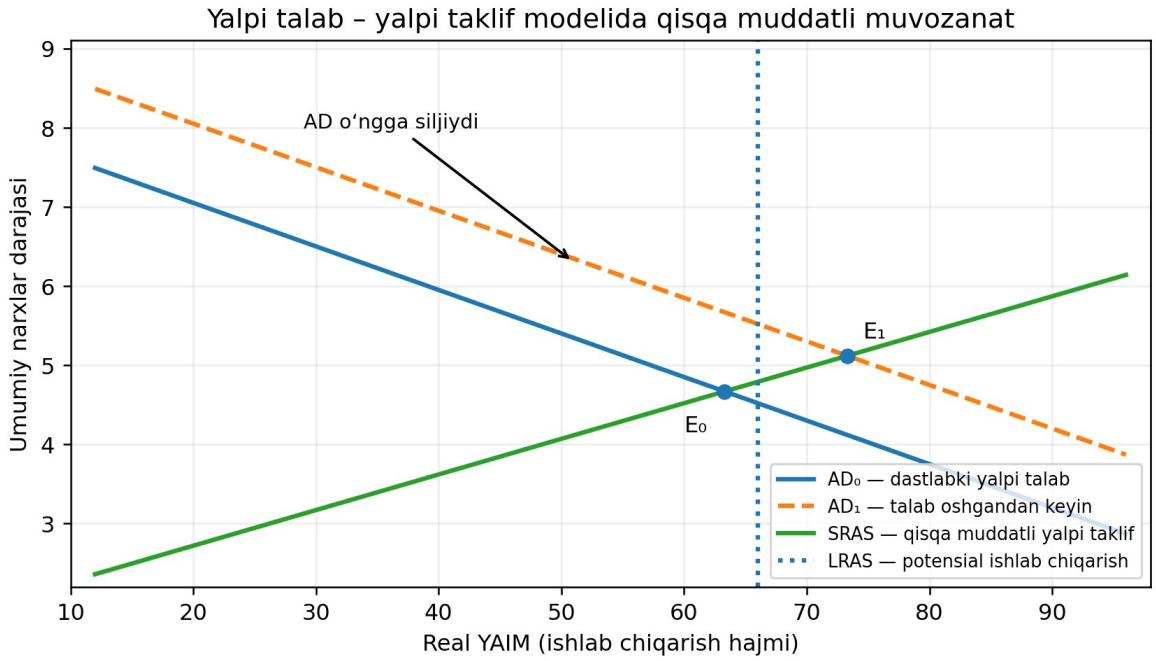
Qisqa muddatli yalpi taklifga ish haqi, energiya, xomashyo va transport xarajatlari, soliqlar, subsidiyalar hamda ishlab chiqarish unumdorligi ta’sir etadi. Resurs xarajatlarining oshishi SRASni chapga, unumdorlikning ortishi yoki ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi esa o‘ngga siljitadi. Shuni farqlash muhimki, narxlar darajasining o‘zgarishi egri chiziq bo‘ylab harakatni, narxdan tashqari omilning o‘zgarishi esa egri chiziqning siljishini anglatadi.

NATIJALAR

AD–AS modelida makroiqtisodiy muvozanat yalpi talab va yalpi taklif egri chiziqlari kesishgan nuqtada shakllanadi. Ushbu nuqtada xaridorlarning rejalashtirilgan umumiy xarajatlari ishlab chiqaruvchilar taklif etayotgan real mahsulot hajmiga mos keladi. Kesishish nuqtasining vertikal koordinatasi muvozanat narxlar darajasini, gorizontal koordinatasi esa muvozanat real YAIMni bildiradi [1].

Agar yalpi talab oshsa, AD egri chizig‘i o‘ngga siljiydi. Qisqa muddatda firmalar yuqoriroq talabga javoban ishlab chiqarishni kengaytiradi, bandlik va real YAIM oshishi, umumiy narxlar darajasi esa ko‘tarilishi mumkin. Biroq iqtisodiyot potensial ishlab chiqarish darajasiga yaqinlashgan sari qo‘shimcha talabning real ishlab chiqarishga ta’siri susayib, narxlar darajasiga ta’siri kuchayadi.

Yalpi talab kamayganda AD egri chizig‘i chapga siljiydi. Bunday holat iste’molchi ishonchining pasayishi, investitsiya faolligining susayishi, davlat xarajatlarining qisqarishi yoki tashqi talabning kamayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Qisqa muddatli natija ishlab chiqarish hajmining pasayishi, ishsizlikning ortishi va narxlar bosimining susayishi ko‘rinishida namoyon bo‘lishi ehtimol.

1-chizma. AD–AS modelida dastlabki muvozanat (E_0) va yalpi talab o‘ngga siljigandagi yangi muvozanat (E_1). Chizma nazariy va shartli.

TAKLIF SHOKLARI VA MUVOZANAT O‘ZGARISHI

Yalpi taklifning qisqarishi SRAS egri chizig‘ini chapga yoki yuqoriga siljitadi. Bunga energiya va xomashyo narxlarining keskin oshishi, ishlab chiqarishdagi uzilishlar, logistika xarajatlarining ko‘payishi yoki mehnat unumdorligining pasayishi sabab bo‘lishi mumkin. Natijada real YAIM kamayishi, narxlar darajasi esa oshishi mumkin. Ishlab chiqarish pasayishi bilan narxlar o‘sishining bir vaqtda yuz berishi stagflyatsiya xavfini kuchaytiradi [2].

Aksincha, texnologik yangilanish, mehnat unumdorligining ortishi, infratuzilmaning yaxshilanishi va ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi SRASni o‘ngga siljitadi. Uzoq muddatli istiqbolda inson kapitali, jismoniy kapital, texnologiya va samarali institutlarning rivojlanishi LRASni ham o‘ngga siljitib, iqtisodiyotning potensial ishlab chiqarish hajmini oshiradi.

TAHLIL VA MUHOKAMA

AD–AS modelining amaliy qiymati shundaki, u bir xil makroiqtisodiy natija turli sabablar ta’sirida yuzaga kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Masalan, narxlar darajasining ko‘tarilishi yalpi talabning haddan tashqari kengayishi natijasi ham, ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi natijasi ham bo‘lishi mumkin. Birinchi holatda talabni muvozanatlashtirish, ikkinchi holatda esa taklif cheklovlarini yumshatish va ishlab chiqarish imkoniyatlarini tiklash muhim ahamiyat kasb etadi.

Fiskal siyosat soliqlar va davlat xarajatlari orqali yalpi talabga ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy faollik keskin sustlashganda maqsadli davlat investitsiyalari yoki vaqtinchalik qo‘llab-quvvatlash choralari talabni rag‘batlantirishi mumkin. Biroq iqtisodiyot ishlab chiqarish salohiyati chegarasiga yaqin bo‘lgan sharoitda talabni haddan tashqari

kengaytirish narxlar bosimini kuchaytirishi ehtimol. Monetar siyosat foiz stavkalari, likvidlik va kredit sharoitlari orqali iste'mol hamda investitsiya qarorlariga ta'sir qiladi.

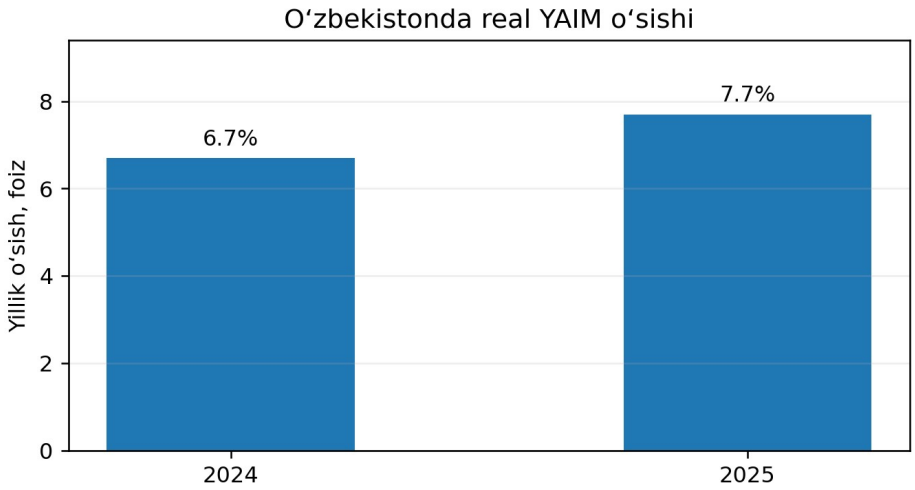
Taklifni kengaytirishga qaratilgan siyosatning ta'siri odatda uzoqroq muddatda namoyon bo'ladi. Raqobat muhitini mustahkamlash, transport va energetika infratuzilmasini rivojlantirish, kasbiy ta'lim sifatini oshirish, texnologik modernizatsiya va biznes yuritish xarajatlarini kamaytirish SRAS va LRASning o'ngga siljishiga yordam berishi mumkin. Shu sababli makroiqtisodiy siyosatda qisqa muddatli barqarorlashtirish va uzoq muddatli ishlab chiqarish salohiyatini oshirish choralari o'zaro muvofiqlashtirilishi lozim.

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTI MISOLIDA

Jahon bankining O'zbekiston bo'yicha mamlakat sharhiga ko'ra, real YAIM o'sishi 2024-yildagi 6,7 foizdan 2025-yilda 7,7 foizga yetgan. 2025-yilda xususiy iste'mol real hisobda 9,5 foizga, investitsiyalar 10,5 foizga, eksport 2,5 foizga va import 7,7 foizga o'sgan [3]. Ushbu ko'rsatkichlar iqtisodiy faollikda ichki talab va investitsiyalar muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi.

Ko'rsatkich	2025-yildagi o'sish
Real YAIM	7,7%
Xususiy iste'mol	9,5%
Investitsiyalar	10,5%
Eksport	2,5%
Import	7,7%

1-jadval. O'zbekiston iqtisodiyotining ayrim real o'sish ko'rsatkichlari, 2025-yil. Manba: Jahon banki [3].

1-grafik. O'zbekistonda real YAIM o'sishi, 2024–2025-yillar. Manba: Jahon banki [3].

Mazkur ma'lumotlarni AD–AS modeli doirasida sharhlashda ehtiyotkorlik zarur: iste'mol va investitsiyalarning o'sishi yalpi talab tarkibidagi ichki xarajatlar faolligini ifodalaydi, biroq alohida ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari ularning YAIM o'sishiga aniq hissasini bevosita bermaydi. Buning uchun har bir tarkibiy qismning YAIMdagi ulushi va milliy hisoblar bo'yicha o'sishga qo'shgan hissasi alohida hisoblanishi lozim.

Importning eksportga nisbatan tezroq o‘sishi esa tashqi savdo komponentini mustaqil tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Yalpi talab – yalpi taklif modeli mamlakat iqtisodiyotida real ishlab chiqarish hajmi va umumiy narxlar darajasi qanday shakllanishini tushuntiruvchi asosiy makroiqtisodiy vositalardan biridir. Modelning asosiy afzalligi shundaki, u iste’mol, investitsiya, davlat xarajatlari, sof eksport, ishlab chiqarish xarajatlari va iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini yagona tahliliy tizimda ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, yalpi talabning o‘sishi qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin, biroq iqtisodiyot potensial darajaga yaqinlashganda narxlar bosimi kuchayadi. Yalpi taklifdagi salbiy shoklar esa ishlab chiqarishning qisqarishi va narxlarning oshishini bir vaqtda keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois iqtisodiy siyosat choralarini tanlashda shokning talab yoki taklif tomondan kelib chiqqanini aniqlash muhimdir.

O‘zbekistonning 2024–2025-yillardagi real YAIM o‘sishi hamda 2025-yildagi iste’mol va investitsiya ko‘rsatkichlari ichki talabning iqtisodiy faollikdagi o‘rnini namoyon etadi. Biroq barqaror va uzoq muddatli o‘sish uchun talabni rag‘batlantirishning o‘zi yetarli emas. Ishlab chiqarish unumdorligini oshirish, investitsiyalar samaradorligini kuchaytirish, raqobat va infratuzilmani rivojlantirish, inson kapitaliga sarmoya kiritish orqali iqtisodiyotning potensial ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish talab etiladi.

Shunday qilib, samarali makroiqtisodiy boshqaruv fiskal va monetar siyosatning muvofiqligi, qisqa muddatli barqarorlashtirish bilan uzoq muddatli tarkibiy islohotlarning uyg‘unligi hamda statistik ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilinishiga tayanishi lozim.

Amaliy jihatdan quyidagi yo‘nalishlar muhim hisoblanadi: birinchidan, iqtisodiy pasayish yoki narxlar bosimi sabablarini talab va taklif omillari bo‘yicha alohida aniqlash; ikkinchidan, fiskal va monetar choralarni iqtisodiyotning joriy holatiga mos va o‘zaro uyg‘un qo‘llash; uchinchidan, energiya, transport, ta’lim va texnologiyaga yo‘naltirilgan samarali investitsiyalar orqali ishlab chiqarish salohiyatini oshirish; to‘rtinchidan, real YAIM, narxlar, bandlik, investitsiyalar va tashqi savdo ko‘rsatkichlarini birgalikda kuzatish.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, maqolada AD–AS modeli nazariy va tavsifiy yondashuvda qo‘llanildi. Keltirilgan ikki yillik YAIM o‘sishi hamda talab tarkibi ko‘rsatkichlari sabab-oqibat munosabatini ekonometrik jihatdan isbotlamaydi. Kelgusidagi tadqiqotlarda choraklik milliy hisoblar, narxlar indeksi, foiz stavkalari va bandlik ma’lumotlari asosida tarkibiy komponentlarning YAIM o‘sishiga qo‘shgan hissasini miqdoriy baholash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Greenlaw, S. A., Shapiro, D., MacDonald, D. Principles of Economics 3e. Houston: OpenStax, 2022. 24-bob: Aggregate Demand–Aggregate Supply Model.

https://openstax.org/books/principles-economics-3e/pages/24-introduction-to-the-aggregate-supply-aggregate-demand-model

2. Mankiw, N. G. Macroeconomics. 10th ed. New York: Worth Publishers, 2022.
3. World Bank. Uzbekistan: Country Overview — Economy. Real GDP growth and domestic demand indicators, 2024–2025 (accessed 06.11.2026). https://www.worldbank.org/ext/en/country/uzbekistan
4. Blanchard, O. Macroeconomics. 8th ed. Harlow: Pearson, 2021.
5. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Milliy hisoblar va yalpi ichki mahsulot bo‘yicha rasmiy statistika. https://stat.uz/